

Pa nisem čutil žuljev in garal
 je nekdo drug: kako bi ga opazil,
 ko se je skrušen mimo mene plazil?
 To zemljo le na čevlje sem nabral!
 Doma ostrgal sem jo od podplata.
 Zakaj, zakaj le, ko bila je zlata?

REFLEKSIJE

O MORALNEM KRITERIJU

Pri razmišljanju o mojem literarno kritičnem delu je Janko Kos v lanskem »Novem svetu« znova načel staro, skoraj večno vprašanje o odnosu med umetnostjo in etiko ali moralno v nekoliko novi obliki. Zastavil si je namreč vprašanje: »Ali je sploh potrebno in nujno, da sodimo umetniška dela v imenu kriterijev, ki so moralne narave ali v moralni obliki izraženi.« In odgovoril si je: »Na to vprašanje odgovarjam negativno.« Tedaj: ni ne potrebno ne nujno soditi umetniška dela v imenu kriterijev, ki so moralne narave. Namesto teh predlaga Kos estetske in spoznavne kriterije. Zdi se mi, da mu po svojem obsegu zlasti drugi niso zelo jasni, ker si tudi bralec o njih ne pride na čisto. Vendar ni tokrat moj namen razpravljati o teh kriterijih, razen kolikor bo v zvezi s snovjo neogibno, marveč hočem podati nekaj misli o vlogi moralnih kriterijev pri presojanju umetniških del.

Svoje odklanjanje moralnega kriterija opira Janko Kos v bistvu na eno samo misel, ki bi jo bilo mogoče zgostiti v tele njegove stavke: »Moralna in umetnost nista tako istovetna pojava, da bi bilo mogoče meriti enega z drugim... Morala napreduje. Ko bi bistvo umetnosti bilo moralno, bi tudi umetnost morala napredovati. Toda umetnost ne napreduje in njeno bistvo tedaj ni v smislu nalog, ki jih pozna običajna morala. Ta miselni obrat vodi naravno do zaključka, da moralni pojmi in načela niso nujno potrebni kriteriji literarne kritične sodbe.« Ta logična veriga se mi zdi za Kosa, ki je oster in resen mislec, le malce površna. Taka je predvsem, ko zdrsne od morale kot take nenadoma na »moralnost v smislu nalog, ki jih pozna običajna morala«. Kaj ima tu opraviti ta? Drugič vidim površnost v tezi: »moralna napreduje, umetnost ne napreduje«. Ali res umetnost ne napreduje? Najbrž res ne, če si Kos izbere perspektivo, ki se mu nudi pri vzporejanju Iliade in Človeške komedije. Toda pri tem je prezrl, da je bila književnost med prvim in drugim velikim pojavom vsaj dvakrat popolnoma na tleh in da se je dvakrat morala z vso ostalo kulturo vred mukoma vzpenjati, da je tedaj dvakrat očitno napredovala od prvotne preproščine do obeh viškov.

Če bi bil Kos namesto Človeške komedije postavil Božansko komedijo, bi se bil nemara domislil, koliko skromnejših potovanj v pekel, vica in nebesa je morala prehoditi srednjeveška književnost, da je lahko nastal Dantejev epos. V tem procesu novo nastajajoče nove kulture je umetnost napredovala. Isto kaže razvoj muzike od srednjega veka, ne, od pamtiveka do velikih klasičkov. In če že segamo preko kulturnozgodovinskih obdobj, lahko opazimo

sličen napredek tudi v slikarstvu, ki se je razvilo od jamskih slik iz kamene dobe v južni Franciji pa če hočete do Rembrandta, razvilo s tem, da je napredovalo. Prav nič drugače ne napreduje morala. Primerjajmo ne oziraje se na kulturne dobe in sfere moralne teze Lao-tseja ali Buddhe s tezami Kristusa, ki so pet sto let mlajše, pa ne bomo opazili v le-teh nobenega napredka. Napredek pa lahko najdemo v Kristusovih tezah v primeri z moralno mislijo, oziroma v primeri z moralnimi mislimi sv. pisma stare zaveze. Skratka, sodim, da napredujeta i morala i umetnost, dasi ne trdim, da napredujeta popolnoma enakomerno. Toda vse to le mimogrede.

Zakaj tudi če bi bilo mogoče ugotoviti, da napredujeta umetnost in morala popolnoma vzporedno, ne bi za problematiko moralni kriterijev pri ocenjevanju umetnosti iz tega sledilo nič, kakor ne sledi nič iz tega, če Kosu priznam, da morala napreduje, umetnost pa da ne. Vzemimo na primer v isti zvezi vprašanje spoznanja ali spoznavanja. Priznajmo, da umetnost ne napreduje. Toda popolnoma nedvomno je nemara tudi za Kosa, da spoznanje napreduje. Ali tudi ta dvojna ugotovitev »naravno vodi do zaključka, da spoznavni pojmi..., niso nujno potrebni kriteriji literarno kritične sodbe«? V Kosovo tezo sem z vso logično upravičenostjo postavil namesto moralnih pojmov spoznavne. Lahko bi dejal tudi spoznavne kriterije, ki pa jih Kos šteje med »stvari, ki so osnova literarne estetike in posebno danes za kritiko najbolj pomembne«. To logiko sem imenoval malce površno, ker ni ne dosledna niti mi ne odkriva prav nazorno, zakaj naj bi bili spoznavni kriteriji važnejši od moralnih, zlasti spričo tega, ker je popolnoma jasno, da je morala vendarle samo del našega spoznanja, čeprav se nanaša na človeško naravo samo. Menim, da stoji Kosovo zavračanje »moralnih kriterijev«, vsaj tako utemeljevano, na trhljih nogah.

Kljub temu priznam, da je v njegovi tezi o nedostatnosti moralnih kriterijev nekaj zapeljivega. Resnično, umetnost je tako svojevrstna manifestacija človeškega duha, da je zanj v nekem smislu nezadosten vsak kriterij, ki ne izvira iz njenega bistva. Toda kateri so ti kriteriji in kje so? Umetnine so take sintetične tvorbe človeškega duha in so pri tem tako strnjene enote in celote, da jim z našimi delnimi kriteriji pravzaprav lahko pridemo do živega samo tam, kjer se, bi rekel, kažejo v njih razpoke. In če teh ni, jih moremo s svojimi kriteriji obravnavati po raznih vidikih, pri čemer pa se zavedamo, da bolj ali manj samovoljno govorimo samo o posameznih svojstvih umetnin, ne pa o njih celoti. Tako si vede pomagamo s samimi nezadostnimi kriteriji. Če tedaj Kos moralne kriterije zavrača, bi jih seveda moral nadomestiti, in sicer popolnoma nadomestiti z boljšimi ali vsaj enakovrednimi, toda šele, ko bo svoje zavračanje moralnih kriterijev podprl z boljšimi argumenti. Dotlej bi ga povabil v neko smer, v katero bova nemara vsaj v početku hodila složno.

Vtis imam namreč, da se Kos skorajda strinja z mojo mislijo, ki jo v kritiki navaja, namreč, da »vsak element, ki zaradi svoje prisotnosti v pomembnih delih predstavlja tisto, čemur pravimo umetniški zakon, da vsak tak element ustreza nekemu osnovnemu svojstvu človeške psihe«. Ta stavek se da nemara tudi obrniti: v umetnosti se na ta ali oni način manifestirajo vsa osnovna dejstva človeške psihe. Mislim, da ta obrnitev ni presamovoljna in da ustreza predstavi, ki jo imamo o naravi umetnosti. Če tedaj ta misel lahko obvelja, je treba vzeti v poštev, da je moralni instinkt vsekakor eno izmed osnovnih dejstev naše duševnosti. In če si lahko prirejamo kriterije iz drugih

temeljnih pojavov v naši psihični naravi, zakaj si ne bi smeli prikrojiti kriterija iz izkustva moralnega instinkta, kakor smo si uredili take kriterije iz naše spoznavnosti ali na primer iz kontinuitete naše zavesti? In če je potrebno, da sodimo umetniška dela v imenu kriterijev, ki so nastali iz le-teh, je prav tako potrebno, da sodimo umetnine v imenu kriterijev, ki so »moralne narave ali v moralni obliki izraženi«. Potrebni pa so vsi ti kriteriji, ker, kakor sem že dejal, integralnega, vseobsežnega in enotnega kriterija za umetnost na žalost ni.

Zaradi svoje nezadostnosti za dokončno kritično sodbo vnašajo vsi ti kriteriji v kritično delo vrsto nevarnosti. Estetski prav tako kakor spoznavni. Njune nevarnosti je deloma zelo dobro opisal Janko Kos sam. Oba pa vnašata v presojo nevarnosti prav tako kakor moralni. Vse jih je treba uporabljati skrbno ter previdno, toda potrebujemo jih, moralnega prav tako kakor ostale. In vrhu tega se ti kriteriji tako in tako prepletajo in vežejo v kompleksne: estetsko spoznavne, estetsko moralne in moralno spoznavne kriterije. Če so na primer Kosu kriteriji v mojih kritikah o Golarju in Jarcu spoznavni, so meni vsaj prav toliko moralni. Zakaj, če trdim o nekom, da je osnovni ton vse njegove poezije preprosto fantovsko veselje, o drugem pa, da govori iz razpoloženj, v katerih se ugaja, vsebujeta ti dve sodbi tudi tehtne moralne elemente. In če ostanem pri liriki, moram priznati, da reagiram na njene pomanjkljivosti na razne načine. Pri tem pesniku se vznemirim v imenu okusa, pri drugem v imenu nezadostne čutne nazornosti njegove dikiije, pri tretjem zaradi njegove sentimentalnosti, pri četrtem zaradi njegove patetičnosti itd. Toda če sta prva dva prizadela moj estetski čut, sta druga dva prizadela moralnega. Sentimentalnost je mehkužna in nevredna lastnost človeškega srca, patetičnost pa pripisuje občutkom večji pomen, kot ga v resnici imajo. Prvi in drugi ton izvirata iz neurejenega odnosa pesnika do samega sebe, iz pretirane občutljivosti zase in iz večjega ali manjšega občudovanja samega sebe ali vsaj iz previsoke, presvečane sodbe o tem, kar se v poetovem srcu dogaja. In to so moralna spoznanja, ki se opirajo na moralne kriterije.

Podobno je tudi v epiki in dramatikih. Med drugimi kriteriji, s katerimi obravnavamo te zvrsti, je moralni kriterij ne samo dopusten, temveč prav potreben, če naletim v takem delu na primer na osebo, ki jo pisatelj krivo vrednoti. Že zato, da to opazim; se moram opreti na svoj moralni instinkt. Tembolj, če naj tak pojav razložim. Ali ni na primer Levstik v svojem pismu o »Desetem bratu« Jurčiču zaradi njegovega odnosa do Kvasa in Marijana celo nekoliko osebno obtožil, ko mu je pisal: »Iz tega vidim, da bi tudi tebe v silno zadrego spravili taki položaji, v kakoršne si del Kvasa, ali bolje bi se v njih gotovo sukal nego on.« In dalje: moralne kriterije lahko pritegneš pri teh literarnih zvrsteh v svojo analizo — ne zato, da bi ob moralnosti ali nemoralnosti ustvarjenih oseb moralno vrednotil avtorja, marveč, da s prikazom moralne problematike njihovih src in njihovih odnosov ilustriraš, nakažeš obsežnost in globino njegovega notranjega sveta, kar je gotovo važen faktor pri ocenjevanju umetniškega dela. Toda moralni kriterij je včasih lahko tudi neposredna osnova za neko oceno. Če na primer Thomas Mann govori o d'Annunzиеm »spolzkiem esteticizmu«, uporablja moralni kriterij, ki ga prav gotovo vsi uporabljamo v mnogo bolj grobih primerih, ko se na primer srečamo s knjigo pornografske vsebine. Z določno moralnega stališča je istega avtorja pri nas obsodil Ivan Cankar.

Kritična literatura vseh časov in vseh panog vsebuje veliko število moralnih kriterijev. Če Goethe govori o Schillerjevem »plemenitem duhu«, ga sodi moralno, dasi Olimpijec ni bil ravno izrazit moralist. Če celo mnogi zahodni pisatelji govorijo o »sveti ruski literaturi«, je to moralna sodba. Če Cankar govori o pesnikih, ki da »poklekajo sami pred seboj«, je njegova sodba izrazito moralna. Če muzikalni kritik Oskar Bie trdi o komponistu Mahlerju, da v zadnjem stavku »Pesmi o zemlji« kriči, namesto da bi govoril, in če to razlaga s tem, češ, Mahler govori o stvarih in čustvih, ki jih v srcu nima — je to spet moralna sodba. Če E. R. Curtius govori na primer o Victorju Hugoju: »To je Niagara aleksandrinec. Tak naravni prizor lahko občuduješ. Toda imponantni besedni slapovi so sestavljeni iz plehkosti. Grandiozni besedni tok buči mimo tebe. Drvi mimo resničnosti, nima nobene duhovne vsebine. Globokoumnost Victorja Hugoja je igrana«, ga vsaj v zadnjem stavku sodi tudi moralno. Primerov bi lahko navedel brez števila. Moralni kriterij, intenzivno in upravičeno živi v kritiki vseh literatur in vseh umetnosti.

Sicer pa je to naravno. Morala je prevažen faktor človeškega duha in človeškega življenja, da bi mogla ostati v umetnosti, ki je izraz naše duševnosti, neizražena in da bi mogla biti nevažna pri ocenjevanju umetnosti. Seveda moralnih kriterijev ne smemo pojmovati tako, kakor jih za trenutek skuša tolmačiti Kos, ko pravi one že navedene besede, češ, »bistvo umetnosti ni moralno v smislu nalog, ki jih pozna običajna morala«. Tu seveda ni govora o nalogah, temveč o neki naši zahtevnosti nasproti pisateljskim osebnostim, ki se z njimi srečujemo v knjigah. In kakor pričakujemo od njih, da so bogate z darovi fantazije, domiselnosti in razuma, pričakujemo tudi to, da so notranje ali, če hočete, moralno tako ali drugače zanimive, globoko človeške, iskrene ter v zdravem, prirodnem in zato pravičnem odnosu do sebe in do sveta. Pri tem naravnem pričakovanju se opiramo na svoje moralne kriterije. Zato so ti pri sodbah o umetnosti ne samo dopustni, temveč celo potrebni, kakor je bil tak kriterij potreben celo Janku Kosu samemu, ko je pisal o pesniku Antonu Vodniku naslednje: »Resnična lirika je za svojega ustvarjalca sicer odrešilno, vendar bolj ali manj boleče dejanje; lirika Antona Vodnika je v bistvu osebno hedonistično ustvarjanje umetnega sveta, ki prinaša pesniku pomiritev s tem, da transformira resničnost v umetne, lepe in prijetne odnose in podobe. Vodnikova lirika ni pot k resnici, ampak neke vrste naslada, prav gotovo pa samodopadljivi beg v prijetno iluzijo, v lepi videz in igro predstav.« Te besede vsebujejo spet vsaj toliko moralnega kriterija kot spoznavnega in ponovno potrjujejo misel, ki sem jo tu že izrazil, namreč da je vsak moralni kriterij del našega spoznanja, ki pa se nanaša na človekovo notranjo naravo. V tem dejstvu, ki ga je Kos nemara prezrl, tiči morda vzrok za njegovo odklanjanje moralnih kriterijev in za nejasnost spoznavnih, ki nam jih tako vneto priporoča.

O njegovem spoznavnem kriteriju samem — morda kdaj drugič. Tu samo še pripombo h Kosovemu poudarjenemu predpostavljajanju spoznavnega kriterija moralnemu. Mnenja sem, da živimo v času, ki spoznavnosti vseh vrst posveča izredno pozornost, skoraj nobene pa ne morali ali etiki. Zato je nemara prav pri obravnavanju umetnosti prava prilika z razkrivanjem moralne problematike velikih del opozarjati svet na zakonitosti človeškega moralnega instinkta, posebno če to lahko storimo brez škode za umetnost ali celo z dobičkom boljšega, globljega razumevanja umetniških del. Josip Vidmar.